

LA BASÍLICA PALEOCRISTIANA DINS DE L'ARQUITECTURA DE LA ROMA ANTIGA

JESÚS OLIVER-BONJOCH I OLIVER *

Sobre l'origen de la Basílica paleocristiana¹ s'ha escrit molt i s'han proposat diverses teories que, generalment, es basen en cercar els seus precedents —etimològics; tipus d'edificis; solucions constructives i elements arquitectònics— pertanyents, és clar, a l'arquitectura romana. Malgrat que això sembla evidenciar que l'arquitectura paleocristiana no es pot deslligar del context en el que neix, hom troba a faltar la formulació d'una teoria que expliqui el seu naixement en el marc de l'arquitectura que es feia a Roma fins aquell moment, caracteritzada per l'ús generalitzat de la volta. Des d'aquest punt de vista, els precedents de la basílica paleocristiana passen a un segon pla, considerant aleshores que l'adopció de la coberta d'encavallades de fusta, en lloc de la volta, per a les basíliques cristianes fundades per Constantí el Gran a Roma és quelcom que no ha estat suficientment explicat, podent ser el quid de la qüestió, doncs el tipus de coberta, òbviament, condiciona la forma de l'estructura de l'edifici.

L'arquitectura de voltes a la Roma constantiniana

L'arquitectura de voltes romana es va desenrotllar en el camp de l'enginyeria paral·lelament al perfeccionament de l'Opus Caementicium —el

* Becari del Comissionat per a Universitats i Recerca.

1. Em refereixo al prototipus de basílica paleocristiana amb coberta d'encavallades de fusta que, segons la definició de J.B. WARD-PERKINS (a «Constantine and the origins of the Christian Basilica», *Papers of the British School at Rome*, 22, 1954, pàgs. 69-90), té dos o quatre columnates longitudinals, il·luminació per claristori i àbsis al final de la nau central.

formigó romà—, mercès a les propietats sensorials de la putzolana. Des de que el gran incendi de Roma de l'any 64 consagrés l'ús de la volta² en lloc dels forjats de fusta, per tal d'evitar els materials inflamables, l'arquitectura de voltes, que MacDonald anomena el «vaulted style», s'ocupà progressivament de tots els tipus d'edificis, des de l'arquitectura domèstica fins a la pública i oficial, reduint els elements d'arquitectura arcaïca d'origen hel·lenístic pràcticament a efectes decoratius. Aquesta evolució, afavorida per la gran activitat constructiva realitzada a Roma sota els Flavis i els Emperadors Trajà i Adrià, i plasmada en les cada cop més complexes i monumentals Termes Imperials i en el desenrotllament tècnic i estètic experimentat al «Pantheon» i a la «Villa Adriana», encara tingué un nou impuls entre els segles III i IV.

Del 272 al 279, la construcció de les muralles Aurelianes havia fet re-néixer a Roma la construcció a gran escala després de mig segle d'estancament³, la qual cosa va suposar la formació de moltíssims obrers i artesans especialitzats. Diocleciana, al mateix temps que feu construir unes grans termes, a part d'altres edificis, també impulsà la reorganització de la fabricació de maons⁴. De tal manera, quan Majenci pujà al tron, pogué portar a terme una de les més intenses activitats constructives de la història de la ciutat, dedicant-se a la restauració o reconstrucció de diversos edificis públics i a noves construccions, entre les que destaquen la seva gran vila a la Via Appia i la Basílica Nova a la que normalment es dona el seu nom. Precisament, en aquesta època l'ús de la volta estava tan generalitzat a Roma que al reconstruir el Temple de Venus i Roma, edificat per Adrià, es cobriren les cel·les amb voltes, essent-ho originalment amb bigues de fusta, i s'hi afegiren dos absis oposats en el lloc on abans tan sols hi havia el mur recte que separava ambdues cel·les⁵. Però, la demostració més evident de fins on havia arribat l'arquitectura de voltes fou la construcció de la Basílica Nova, que prescindí del tipus de coberta de fusta tradicionalment associat a les basíliques romanes, essent la nau central la sala coberta amb voltes d'aresta més gran de l'Antiguitat⁶. De fet, la Basílica Nova significà un nou triomf de l'enginyeria romana. Contemporani d'aquests edificis, és també el *Nymphaeum* dels Jardins de Licini, altrament mal anomenat Temple de Minerva Mèdica, que donà un pas endavant en el disseny dels espais de planta central i en la construcció de cúpules.

Constantí el Gran no fou menys. Va acabar la Basílica Nova i algunes obres de Majenci, construï unes termes al Quirinal, el mausoleu de la seva

2. MACDONALD, W.L., *The Architecture of the Roman Empire*, I, New Haven and London, Yale University Press, 1965, pàgs. 25-30.
3. KRAUTHIMER, R., *Rome: Profile of a city, 312-1308*, New Jersey, Princeton University Press, 1980, pàg. 7.
4. WARD-PERKINS, J.B., *Roman Imperial Architecture*, London, Penguin, 1990, pàg. 436.
5. RICHARDSON jr. L., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1992, pàgs. 409-410.
6. RICHARDSON, *op. cit.*, pàgs. 51-52.

La basílica dels Mercats de Trajà, també anomenada «Aula Traiana» per alguns autors, construïda al primer quart del segle II.

mare, Helena, i dos arcs de triomf, a part de les fundacions cristianes, entre d'altres obres.

En aquest moment, segons Ward-Perkins, «L'arquitectura de la capital (Roma) estava a punt d'iniciar un nou període d'experimentació i aventura: és una de les possibilitats no realitzades de la Història»⁷.

7. WARD-PERKINS, J.B., *Arquitectura romana*, Madrid, Aguilar, 1989, pàg. 196.

La Basílica

Quan sota el patronatge de l'Emperador Constantí es construïren les primeres basíliques cristianes a Roma, sembla lògic pensar que aquests edificis estarien en la línia de l'arquitectura contemporània. No obstant, s'elegí un tipus d'estructura que, a Roma, l'arquitectura de voltes ja havia superat segles enrera. Spiro Kostof⁸, un xic radical, arriba a dir d'aquestes basíliques que cauen «en un antiquat disseny classicista, estructuralment retrògad i quasi revivalista en les formes». Quelcom de semblant havia passat dos segles abans, quan al Fòrum de Trajà es construí la Basílica Ulpia, amb la tradicional coberta de fusta sobre naus separades per fileres de columnes, al mateix temps i a pocs metres d'una altra basílica, la dels mercats, coberta amb voltes de formigó resoltes amb una tecnologia que podríem qualificar d'avantguardista. No obstant, si bé després de la Basílica Ulpia va continuar el desenrotllament de l'arquitectura de voltes, el disseny d'aquestes basíliques cristianes seria una de les causes de l'estancament de l'estil arquitectònic creat a Roma⁹.

Certament, per a celebrar-hi el culte, el que l'Església cristiana necessitava era una gran sala amb capacitat per acollir molta gent i, d'entre els edificis que construïen els romans, la basílica era la que tenia aquesta funció. En basíliques romanes s'hi aplegava la gent davant els tribunals de justícia, o per fer-hi negocis... però també per celebrar-hi certs cultes. Els cultes místics, com el de Mitra, es celebraven en interiors, per la qual cosa alguns dels seus santuaris eren basíliques¹⁰, i els jueus construïren també moltes sinagogues¹¹ seguint el model basilical. Una altra cosa es la forma concreta elegida per a la basílica paleocristiana, doncs de basíliques romanes n'hi havia de molt diferents. Hi ha prou amb comparar la basílica Ulpia amb la basílica Nova, per exemple. Així les variants a introduir, segons les exigències¹², eren diverses —núm. de naus; núm. d'absis; amb tribunes o sense;...— i les possibilitats que tenien al davant els arquitectes de Constantí eren, en principi, moltíssimes donat l'alt nivell tecnològic que havia adquirit l'arquitectura romana al llarg de segles. Per tant, hi ha d'haver quelcom més que pugui explicar la selecció que es va fer entre tantes variants i possibilitats. No obstant, ens falta encara un altre factor decisiu: la intervenció que hauria pogut tenir Constantí el Gran en aquest procés.

8. KOSTOF, S., *Historia de la Arquitectura*, Vol. II, Madrid, Alianza, 1988, pàg. 445.

9. WARD-PERKINS, J.B., *op. cit.*, nota 1, pàg. 88.

10. A Roma, per exemple, la basílica dels neopitagòrics a Porta Maggiore i la basílica Hilariana, en la que el Col·legi dels Dendròfors oferia culte a la «Magna Mater» i a Attis. A Ostia, al costat de la «casa dels Auriges», hi ha una basílica de tres naus amb absis que pertanyia també a un culte místic.

11. GRABAR, A., *El primer arte cristiano (200-395)*, Madrid, Aguilar, 1967, pàgs. 171-172.

12. APOLLONJI-GHETTI, B.M., «Problemi relativi alle origini dell'Architettura Paleocristiana», *IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Roma, 1975, pàgs. 10-12.

La sala central de les termes de Dioclecià (principis del segle IV),
redecorada al segle XVI per a convertir-se en la Basílica de S. Maria degli Angeli.
L'estructura de l'edifici i les columnes són originals.

Constantí i el culte imperial

Al llarg de dos segles, el Cristianisme havia passat de rebutjar la idea d'edificar els seus propis temples, doncs Déu «no habitava en santuaris construïts per la mà de l'home»¹³, a identificar l'edifici on es reunien pel culte amb la comunitat dels fidels —l'ecclesia— i, finalment, a sacralitzar-lo¹⁴. Malgrat el desig dels cristians d'evitar tot allò que tingués connotacions paganes i de presentar-se, no com una religió més de les moltes que existien a l'Imperi Romà, sinó com l'alternativa que anul·lava a totes les altres, el sincretisme fou inevitable. Des de que Sant Pau es proposà predicar l'Evangeli entre els gentils, per tal de facilitar la conversió d'aquests, el Cristianisme havia d'identificar-se amb la Civilització comuna, l'helenística¹⁵, i això passava per incorporar conceptes religiosos, com el de l'arquitectura sacra, que estaven massa arrelats per poder lluitar contra ells. D'altra banda, les persecucions de cristians foren episodis aïllats entre èpoques de tolerància, doncs hi han referències de l'existència d'edificis cristians al llarg del segle III¹⁶.

Però, ni el fet de que els cristians adaptessin cases per celebrar-hi en elles el seu culte —les «domus ecclesiae»— tenia perquè condicionar l'arquitectura paleocristiana, com pretenen els que fan derivar la basílica paleocristiana de la «domus» romana¹⁷, ni el que abans de Constantí ja poguessin existir sales de reunió cristianes en alguns llocs havia de ser necessàriament tingut en compte en el futur. En aquest moment, quan Constantí decideix construir pels cristians, a càrrec del tresor imperial, i amb tot el que això implica, no és lògic que l'Emperador pogués sentir-se condicionat per uns edificis construïts en circumstàncies i amb mitjans molt diferents. A més, l'Emperador tindria també quelcom a dir al respecte, com també un model arquitectònic molt proper.

Des d'August, el culte a l'Emperador havia anat evolucionant com una forma d'aglutinar el mosaic de pobles i cultures que formaven part de l'Imperi Romà i d'enfortir els lligams entre ells, i a l'època de la Tetrarquia aquesta forma de culte donà un pas endavant, convertint-se gairebé en la ideologia de l'Estat. Això tingué la seva resposta en l'arquitectura palatina, sacralitzant la sala d'audiències i situant-la en un eix arquitectònic triomfant, que preparés al visitant abans de trobar-se en presència de l'Emperador¹⁸.

13. Així ho diu Sant Pau als atenecs (Ac 17, 24).

14. DEICHMANN, F.W., *Archeologia Cristiana*, Roma, «L'Erma» di Bretschneider, 1993, pàg. 72-75.

15. DANÉLOU, J., «Cap. XII. La propagación de la Palabra. El Cristianismo como religión misionera» a Toynbee, A. (director), *El crisol del Cristianismo*, Barcelona, Editorial Labor, 1993, pàgs. 283-298.

16. DANÉLOU, *op. cit.*

17. DE AZCÁRATE, J.M., et al., *La arquitectura: de los orígenes al Renacimiento*, Barcelona, Carroggio, 1992, pàg. 79.

18. L'ORANGE, H.P., *The Roman empire: art forms and civic life*, New York, Rizzoli, 1985, pàgs. 137-142.

La Basílica Nova (o de Majenci) vista des del Palatino.

El Mausoleu de Constantina, més tard església de S. Costanza, fou la darrera obra important de l'arquitectura de voltes a la Roma del segle IV.

Quan Constantí donà preeminència al Cristianisme sobre les altres religions, i es presentà ja no com una divinitat sinó com a representant de Déu sobre la terra, fou útil i necessari, per a l'Emperador, que el Cristianisme contribuís a enfortir el seu poder, assimilant el culte imperial, però presentant a Déu com el «Monarca suprem». Per això, va anar molt bé el nom de «basílica» per a la «Casa del Rei celestial»¹⁹, i adoptar per a les noves esglésies cristianes el llenguatge arquitectònic del culte imperial. De fet, l'origen de la basílica romana també devia estar en antigues sales d'audiència reials, i molt probablement en les dels Ptolomeus²⁰, que tenien a prop els temples faraònics, amb les seves sales hipòstiles en les que la nau central era més alta que les altres i s'il·luminava pel claristori²¹.

Així doncs, no pot ser casual que l'absis on es situava l'Emperador a les sales d'audiència, i el baldaquí col·locat sobre el seu tron²², s'incorporeessin a les basíliques paleocristianes, substituint el tron imperial per l'altar. D'altra banda, el protagonisme de l'eix longitudinal a la basílica cristiana, que va de la porta a l'absis i divideix simètricament l'interior, no sempre és present en les basíliques civils romanes, en les que l'entrada estava normalment en un mur lateral, mentre que a la sala d'audiències és un element indispensable²³.

Conclusions

Si l'emperador estava al darrera d'un projecte, del tipus que fos, no és possible pensar que els detalls importants es deixessin a l'atzar, ni que les decisions es prenguessin sense causes justificades. D'altra banda, l'organització, el rigor i l'eficiència que permeteren als romans edificar un imperi, i mantenir-lo durant segles, caracteritzaren a tot tipus d'empreses romanes, més encara tractant-se de les patrocinades per l'Estat. L'activitat constructiva, des de la formació dels diferents professionals del ram fins a la fabricació i la distribució dels materials i dels elements arquitectònics prefabricats —maons, capitells, columnes, motllures...— estava tan perfectament regulada que edificis tan impressionants com les Termes de Dioclecià o la Basílica Nova no trigaren més

19. Segons Isidor de Sevilla, la basílica era antigament la residència del rei (el «Basileus»). (Etym, 15.4.11) citat per Ward-Perkins, op. cit., nota 1.

20. LANGLOTZ, E., «Der architektonische ursprung der Christlichen Basilika», *Festschrift für Hans Jantzen*, (Kurt Bauch, editor), Berlin, Mann, 1951, pàgs. 30-36, citat per Ward-Perkins, op. cit., nota 1.

21. VITRUBI (VI, 3) també tenia clar l'origen egipci del claristori, un dels elements característics del prototipus basilical. Al descriure les «sales egípcies» les caracteritza per l'ús del claristori.

22. WARD-PERKINS, J.B., op. cit., nota 1.

23. L'ORANGE, op. cit., nota 18.

S. Sabina, construïda a Roma al segle V,
és una de les basíliques paleocristianes que millor conserven l'aspecte original.
Les seves columnes probablement procedien del veí Temple de Diana.

S. Apollinare in Classe, prop de Ravenna,
malgrat haver estat construïda al segle VI és molt fidel al prototipus constantinià.

d'una dècada en construir-se²⁴. Sense aquesta organització modèlica no s'hauria pogut emprendre amb èxit el projecte colossal de construir una nova capital (Constantinopla) i inaugurar-la en vida del seu fundador. Per tant, la decisió de prescindir de la volta en la construcció de les primeres basíliques cristianes de Roma ha d'haver estat meditada acuradament, després de considerar totes les possibilitats.

D'entre les possibles raons que s'han donat per explicar tal decisió, la més corrent és la facilitat²⁵ de la construcció d'una coberta d'encavallades de fusta, davant les majors preocupacions tècniques que comporta l'arquitectura de voltes, però aquesta explicació no té sentit en el context que ja hem descrit, en el que l'arquitectura de voltes era la normal i corrent que es feia a Roma. De fet, l'ús del formigó només precisava una bona però breu formació dels obrers²⁶, com dels fusters especialitzats en la construcció d'encofrats, i amb el volum de l'activitat constructiva que s'estava portant a terme a Roma en aquell moment, evidentment no hi faltaven professionals. Així mateix, tampoc era tan aparatosa l'estructura necessària per a suportar les voltes, com per condicionar l'estètica del interior²⁷. El caràcter monolític de les voltes de formigó permetia simplificar l'estructura, tal com encara podem veure a la basílica dels Mercats de Trajà, i des de la construcció del Pantheon, que va portar a la sofisticació d'utilitzar àrids volcànics en el formigó per tal de reduir el pes de la immensa cúpula, s'havien trobat altres mitjans per alleugerir la massa de les voltes, com l'ús de grans gerres de ceràmica²⁸. D'altra banda, malgrat el simbolisme que s'ha volgut veure en les columnates internes de les basíliques²⁹, així com els valors estètics d'aquestes, l'arquitectura de voltes té el seu propi i amplísim ventall de possibilitats simbòliques i estètiques, susceptibles de ser utilitzades per la nova arquitectura cristiana, tal com ho varen ser, més tard, per la bizantina. Així doncs, tampoc sembla creïble que no s'utilitzés la volta per tal de «dissoziar a l'església de la majoria d'activitats públiques del mon pagà, que tenen lloc en sales cobertes amb voltes»³⁰, ja que precisament la majoria dels temples pagans estaven coberts amb encavallades de fusta.

Quant a raons de tipus econòmic³¹, cal recordar que l'Emperador no escatimà despeses al construir les basíliques cristianes per ell fundades, essent els

24. WARD-PERKINS, op. cit., nota 4, pàg. 436.

25. GRABAR, op. cit., nota 11, pàg. 163; i MANGO, C., *Arquitectura bizantina*, Madrid, Aguilar, 1989, pàg. 41.

26. MACDONALD, op. cit., nota 2, pàg. 30.

27. CICHY, B., *Las grandes épocas de la arquitectura*, Barcelona, Grijalbo, 1967, pàg. 107.

28. BASSEGODA, J., *La cerámica popular en la arquitectura gótica*, Barcelona, Ediciones de Nuevo Arte Thor, 1983, (cap. V: «Sistema de bóvedas romanas de hormigón y complemento cerámico»), pàgs. 25-42.

29. L'ORANGE, op. cit., nota 18, pàg. 142.

30. KOSTOF, op. cit., nota 8, pàg. 445.

31. SCURATI-MANZONI, P., *L'Architettura romana dalle origini a Giustiniano*, Milano, Guerini, 1991, pàg. 90.

seus interiors veritablement luxosos; amb enteixinats daurats, columnes de marbre, objectes d'or i plata...³². Era tant el luxe de la decoració de S. Giovanni in Laterano, per exemple, que se l'anomenà «Basílica Aurea»³³.

Ward-Perkins, però, en un dels millors manuals d'arquitectura romana, diu, de passada, que la basílica coberta amb encavallades de fusta era «fàcil de construir decorosament amb materials ja disponibles gairebé a tot arreu»³⁴, i aquí, certament, podria estar la clau de l'explicació que estem cercant. Els arquitectes de Constantí havien de construir les primeres basíliques cristianes de Roma, però a aquestes havien de seguir-les moltes altres, a Terra Santa i arreu de l'Imperi, moltes de les quals també serien patrocinades per l'Emperador. Per tant, de fet, no s'estava decidint el disseny d'un sol edifici, i tenint present els exigents criteris d'organització que tenien els antics romans, no es agosarat pensar que els arquitectes de Constantí pensessin seriosament sinó en crear un prototipus, si en que les primeres basíliques que es construïssin a Roma podrien ser, a l'hora, un model a tenir en compte per a les futures esglésies, encara que es puguin discutir l'abast i les conseqüències reals d'aquestes intencions.

D'altra banda, es tractava de dissenyar un tipus d'edifici que ja no havia de seguir camuflat entre l'arquitectura domèstica³⁵, com havia succeït fins aquell moment, sinó que ara havia de tenir un caire monumental, expressió del mecenatge imperial, i unes característiques pròpies que el fessin fàcilment identificable d'entre la resta dels edificis, de la mateixa manera que hom reconeix un temple clàssic en qualsevol indret de l'Imperi. Però essent l'espai interior dels edificis, i precisament «per culpa» de l'arquitectura de voltes, el que acaparava l'atenció dels arquitectes romans, en aquella època la majoria dels edificis eren tan semblants per fora que a vegades no era fàcil distingir-los des de l'exterior³⁶. Així doncs, els trets propis de la basílica cristiana s'havien de concentrar a l'interior d'aquestes.

Per tant, si la idea era que totes les basíliques cristianes es semblessin entre elles en els trets fonamentals, els materials, així com els mitjans tècnics i els recursos humans, necessaris per a llur construcció havien de ser «disponibles gairebé a tot arreu», i les grans voltes que es construïen a Roma no eren possibles en bona part de l'Imperi, on no tenien ni els magnífics materials d'origen volcànic dels que el Lazio i la Campania són abundants, ni la tradició arquitectònica dels professionals que treballaven a Roma. En altres llocs de l'Imperi no els quedava altra solució que construir les voltes amb pedres talla-

32. KRAUTHEIMER, R. *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid, Cátedra, 1992, pàgs. 74-75.

33. GARCIA BELLIDO, A. *Arte romano*, Madrid, Blass, 1955, pàg. 691.

34. WARD-PERKINS, op. cit., nota 7, pàg. 196.

35. KRAUTHEIMER, op. cit., nota 32, pàgs. 31-32 i 45.

36. WARD-PERKINS, J.B., «Notes on the structure and building methods of Early Byzantine Architecture» a *The great palace of the Byzantine Emperors, second report*, (D. Talbot Rice, editor), Edinburg, 1958, citat per: Mango, op. cit., nota 25, pàg. 6.

des o maons, i no havien pogut aconseguir aixecar edificis amb les qualitats espacials de la basílica Nova o de la basílica dels Mercats de Trajà. A la mateixa Constantinopla, les basíliques seguiren els trets essencials del prototipus constantinià fins al segle VI, i d'altres edificis construïts per Constantí diuen algunes fonts³⁷ que s'ensorraven al poc temps, presumiblement perquè volien imitar l'arquitectura de Roma i no tenien els materials adequats³⁸, a pesar de que l'Emperador hi va fer anar arquitectes, obrers i artesans especialitzats de la mateixa Roma³⁹. Més tard, els arquitectes bizantins també tindrien molts problemes per assegurar l'estabilitat dels seus edificis —la construcció de la mateixa Santa Sofia n'és una prova—, doncs «varen heretar un repertori de formes romanes, però no tenien els mitjans tècnics per traduir-les a la pràctica»⁴⁰.

Així doncs, al construir a Roma d'una manera que pogués ser assequible arreu de l'Imperi, es sacrificà llavors l'immens potencial del seu propi estil arquitectònic, l'arquitectura de voltes romana. S. Lorenzo, a Milà, i S. Vitale, a Ravenna, son mostres evidents del que encara podria haver dit l'arquitectura de voltes a Roma, la qual cosa evidencia, d'altra banda, que encara que les basíliques cristianes fundades a Roma per Constantí s'haguessin pensat com a prototipus potencials, bona part de les esglésies construïdes als segles IV i V arreu de l'Imperi s'aparten d'aquest model basilical, adoptant algunes, fins i tot, la volta. Un altre capítol seria el de la gran varietat d'edificis, d'utilitats i formes diverses, adaptats per a ser convertits en esglésies⁴¹.

Després, la fundació de Constantinopla i l'assumpció de les funcions de capital occidental de l'Imperi per altres ciutats, com Milà o Ravenna, que varen privar a Roma d'altres nous edificis que no fossin esglésies —que es seguien construint fidels al model ofert per les grans basíliques constantinianes—, i l'èxode dels arquitectes i dels obrers especialitzats en l'arquitectura de voltes, varen perpetuar, on havia nascut i s'havia desenrotllat la tecnologia que havia permès construir el Pantheon i la Basílica Nova, una manera de construir arcaica, mentre a Orient s'intentaria reprendre l'estil abandonat a Roma amb no gaire fortuna. No obstant, el prototipus constantinià seria molt pràctic en l'època de decadència en la que acabava d'entrar la ciutat de Roma, doncs permetia construir noves basíliques cristianes utilitzant pràcticament només materials procedents de l'enderroc d'antics edificis, la qual cosa, per cert, no desmereix en absolut els valors estètics i la capacitat creadora i innovadora de l'arquitectura paleocristiana, que de fet constitueix el fonament de l'arquitectura cristiana posterior.

37. ZOSIMO, (*Historia Nova*, II, 32) citat per Mango, op. cit., nota 25, pàg. 3.

38. MANGO, op. cit., nota 25, pàg. 8.

39. RIVOIRA, G.T., *Roman Architecture and its principles of construction under the Empire*, New York, Hacker Art Books, 1972 (1a. edició italiana al 1921), pàg. 249.

40. MANGO, op. cit., nota 25, pàg. 8.

41. VAES, J., «Riutilizzazione cristiana di edifici dell'antichità classica», *Lotus International*, 65, 1990, pàgs. 17-39.